

Een enige taal. Grieken over het Grieks

TOON VAN HAL

In het bejubelde en wijd vertaalde boek *La lingua geniale* maakt Andrea Marcolongo zich sterk dat het Grieks een ronduit ‘geniale’ taal is (Marcolongo 2016).¹ Deze bijdrage onderzoekt of de oude Grieken al dan niet zouden instemmen met dit oordeel. In hoeverre hebben de Grieken nagedacht over hun eigen taal en andere talen? Aan welke types van talig onderzoek hebben ze zich gewaagd, en tot op welke hoogte kunnen wij vandaag nog kennismaken van de resultaten van hun verkenningen?

Zelfs als we er ons met klem tegen wensen te verzetten, kunnen we er weinig aan verhelpen dat we met eigentijdse schijnwerpers terugblikken op de gang van de geschiedenis. Het traject van alle Vlaamse universitaire studenten Grieks wordt bekroond met een diploma in de *taal- en letterkunde*. De studie van het Oudgrieks is dienvolgens zodanig ingebed in de schoot van de algemene literatuur- en taalwetenschap, dat het zwaar valt ons voor de geest te roepen dat er van linguïstiek in de premoderne tijd nog hoegenaamd geen sprake was. Pas in de negentiende eeuw werd taal de spil waarrond een nieuwe autonome discipline begon te draaien. Vanzelfsprekend hoeft dit niet te betekenen dat ‘taal’ bij generaties geleerden uit voorgaande eeuwen geen belangstelling kon wakker roepen (vergelijk Matthews 2019: 7, 12). Wel is het zo dat deze interesse veelal was toegesneden op één of meer grote vraagstukken waarin taal een beduidende rol vervulde. In de introductie tot een congresbundel noteren Dorothea Frede en Brad Inwood enigszins tot hun verbazing dat het “systematische onderzoek naar taal, haar oorsprong, haar structuur en haar variëteiten relatief laat op gang kwam in de oude wereld” – een wereld die nochtans van een intens taalbewustzijn doordrenkt heet te zijn (Frede & Inwood 2005: 1). Maar ligt het dan zo voor de hand dat ‘taal’ het onderwerp zou vormen van een eigen discipline? In de hedendaagse taal­kunde domineren de centrifugale krachten: taal wordt veelal bestudeerd in relatie tot andere domeinen, zoals evolutie, opvoeding, communicatie, en daartoe horende disciplines zoals biologie, psychologie, cognitieve weten-

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op een lezing die ik in november 2019 voor het Griekenlandcentrum mocht geven. Mijn dank gaat uit naar de initiatiefnemers van de lezingenreeks en naar Ezra La Roi, Han Lamers en Pierre Swiggers, die een eerdere versie van deze bijdrage hebben becommentarieerd. Niet-Nederlandstalige citaten heb ik voor de leesbaarheid zelf in het Nederlands omgezet.

schappen, semiotiek – en het water tussen al deze specialisaties is veelal erg diep. Dus rijst de vraag: bij welke aspecten van taal bepaalden de Grieken hun aandacht, en in welke bredere samenhang moet hun belangstelling voor taal en talen worden begrepen?

De hier geboden *tour d’horizon* noopt ons natuurlijk tot een zekere oppervlakkigheid. “Wat aan de diepte mankeert,” verzuchtte Anton van Duinkerken ooit, “wordt zelden vergoed door de breedte.” Aan de lezer om na de reis een oordeel te vellen.

Etymologie: een kameleonbegrip

We beginnen ons overzicht bij de etymologie, die in de Griekse wereld ruim voorafgaat aan het ontstaan van het eerste grammaticale traktaat (Herbermann 1991). Al in de epen van Homerus duiken etymologische allusies op – hier gaat het natuurlijk om ‘toegepaste etymologie’, en nog niet om metatalige reflectie. En zowel de presocratici als de sofisten lieten zich – telkens voor hun eigen doeleinden – in met de verhouding tussen ‘woorden’ en ‘dingen’ en met de wijze waarop woorden correct geïnterpreteerd dienden te worden. Maar het vaak fragmentaire karakter van de bronteksten zet hedendaagse interpreters aan het tandenknarsen (Garcea 2013). Door het onafhankelijke statuut van de etymologie ten opzichte van de grammatica spreken sommige geleerden van een ‘buitentaalkundige genese’ (Fresina 1990: 109), al gaat zo’n oordeel wel heel erg uit van de centrale rol – en zelfs primaat – van de grammatica binnen het denken over taal. Ook nadat de Griekse grammaticaleer geleidelijk tot wasdom was gekomen, bleven de historische raakvlakken met de etymologie beperkt, maar niet afwezig (vergelijk Sluiter 2015: 919-920 en Herbermann 1991: 366).

De vraag in hoeverre Grieken zich al op het terrein van de etymologie waagden, wordt vandaag doorgaans wat smalend en meesmuilend beantwoord. “Ze waren allen begeesterd door etymologie”, luidt een gangbare repliek, “maar ze konden en begrepen er helemaal niets van.” Wie een meer onbevagen blik in het verleden werpt, geeft echter ten antwoord: “Ja zeker, de Grieken deden *nóg* aan etymologie. En wij inmiddels niet meer.” Op haar eeuwenlange reis wisselde de etymologie van tijd tot tijd van schoeisel.

Slaan we een modern etymologisch woordenboek van het Oudgrieks open en vestigen we onze blik op het lemma καρδία, dan zien we hoe de auteur, volgend op de vertaling (“hart”), een gereconstrueerde Proto-Indo-Europese vorm biedt (**kér(d)*). Het artikel wordt afgesloten met een reeks van verwante woorden in andere talen, zoals Sanskriet ‘h̥d-aya’, Latijn *cor* en Gotisch

‘hairto’ (Beekes 2010: 644). Maar volgens Griekse geleerden zelf hield καρδία verband met zowel κράτησις (“heerschappij”) en κυρεία (“autoriteit”), omdat het hart het dominante en heersende deel van de ziel omvat (Allen 2005: 33). In tegenstelling tot de hedendaagse etymologie is de oorspronkelijke etymologie dus ahistorisch en intralinguaal van aard: ze gaat niet op zoek naar de geschiedenis van een woord en verklaart Griekse woorden vanuit het Grieks. Orion, een vijfde-eeuws lexicograaf, was van oordeel dat etymologie de rol te spelen had om “uit de naamgeving zelf te ontsluiten wat de verklaring ervan is en de reden waarom dat zo is” (Peraki-Kyriakidou 2002: 481). Een laat scholion definieert etymologie als “het zich ontvouwen van woorden, waardoor hun ware betekenis duidelijk kan worden gemaakt” (Garcea 2013). De antieke etymologie probeert dus te onderzoeken waarom een bepaald woord luidt zoals het luidt – een vorm van ‘ontologische semantiek’, zoals één geleerde het ooit doeltreffend heeft getypeerd (Fresina 1990: 110). Ze richt zich dus op het consolideren en wederzijds associëren van de betekenissen van woorden in plaats van op het traceren en reconstrueren van oudere taalstadia. De activiteit van het etymologiseren is ouder dan haar naam: wetenschappers lijken het erover eens dat de Stoïcijn Chrysippus, aan wie we ook de bovenstaande etymologie van hart te danken hebben, aan de basis ligt van de term *etymologie* (het woord ἔτυμος betekent “waar”, “waarachtig”, “werkelijk”, “betrouwbaar”). Door de eeuwen heen heeft de term meerdere gedaantes aangenomen, waardoor de benaming vandaag een andere lading dekt dan in de oudheid (Matthews 2019: 9; Swiggers 1996: 352).

In de klassieke wereld vormde de etymologie geen theoretisch uitgebouwde zelfstandige wetenschap, maar vervulde ze wel volop de functie van ‘heuristisch hulpstuk’ in de meest uiteenlopende deelgebieden. Van redenaars tot juristen, natuurwetenschappers tot poëten: allen maakten ze geestdriftig gebruik van etymologie, en ieder met een eigen agenda. Ook het toepassingsgebied van deze etymologische oefeningen kende nauwelijks grenzen. Ineke Sluiter heeft betoogd dat in de Griekse samenleving auteurs in etymologie een krachtige strategie ontdekten om kennis van de wereld te doorgronden en te organiseren. Etymologie werd ingezet ter ondersteuning van het culturele geheugen: woorden worden omgezet in opslagplaatsen van culturele informatie, en het zijn eerst en vooral de dichters en de taalspecialisten die de sleutels beheren om deze archieven en schatplaatsen te betreden. In de ogen van Jean Lallot wordt de antieke etymologie zowel door dynamisme als door stagnatie gekenmerkt: het gebrek aan een methodologische of empirische onderbouw leidde ertoe dat de etymologie in een loutere opeenstapeling van woordverklaringen ontaardde. Dat er voor één en hetzelfde woord verschillende etymo-

logieën werden aangeboden, werd door vele enthousiastelingen niet als conflicterend, maar net als bevestigend ervaren (Lallot 1991). Nu mogen we ook niet onvermeld laten dat deze teugelloze recepten bij een heel aantal klassieke autoriteiten een uitgesproken weerzin hadden ingeboezemd (Allen 2005: 14).

In een van Plato's dialogen, de *Cratylus*, speelt etymologie eveneens een grote rol. Centraal staat de vraag of inzicht in woorden ons ook kennis over de wereld kan bijbrengen. Plato en Aristoteles deelden de overtuiging dat taal op zichzelf geen spiegel van de realiteit of van de waarheid was. Wel was voor taal een instrumentele rol in waarheidsvinding weggelegd (Law 2003: 33). Zinnen of stellingen vormden de *locus* van waarheid of het gebrek eraan. Om een zin op zijn waarheidsgehalte te toetsen onderscheidt Plato in de *Sofist* twee onderdelen, die we vandaag het onderwerp en het predicaat zouden noemen. De filosofen gebruikten echter termen die we vandaag niet met syntactische categorieën verbinden, maar met die vormelijke middelen die bij uitstek worden ingezet om 'onderwerp' en 'predicaat' weer te geven, namelijk naamwoord (*ὄνομα*) en werkwoord (*ῥῆμα*). Verbind je dus een naamwoord met een werkwoord, dan krijgen we een uitspraak, waarvan we het waarheidsgehalte kunnen onderzoeken (Swiggers & Wouters 2015: 761-762). Hiermee hebben we dus een eerste stap gezet naar de zinsontleding, wat we vandaag als een kerntaak van de grammatica beschouwen (al is deze vorm van zinsontleding dus logisch van inslag). Vooraleer we ons echter zullen richten op enkele speerpunten van de oude Griekse grammatica, moeten we nog een ogenblik stilstaan bij de herkomst van dat woord: in de tijd van Plato refereerde de *techné grammatiké* immers nog aan het ambacht of vaardigheid die zich inliet met de namen en de classificatie van de letters (*γράμματα*). Het volgende onderdeel behandelt de Griekse 'uitvinding' van het alfabet – en de Griekse reflectie hierop.

Het alfabet: een geniale ontlening?

Dat de Grieken een rol van betekenis gespeeld hebben in de ontwikkeling van ons huidige schrift mag al blijken uit de benaming van het "alfabet".² Het onmiskenbaar Griekse woord *alfa* is tegelijkertijd met zekerheid een ontlening van het Fenicische 'aleph' wat "rond" betekent. De Feniciërs zijn afkomstig uit de regio die vandaag ongeveer het huidige Libanon beslaat. Het

² Het eerste stuk van dit onderdeel is inhoudelijk gebaseerd op een nog ongepubliceerd manuscript van de hand van Martijn Jaspers, Pierre Van Hecke en mezelf. Voor basisinformatie over de ontwikkeling van het alfabet, zie bijvoorbeeld Naveh 2005 en Robinson 2009.

was een rusteloos volk, bevangen door handelsdrift en uitgerust met een indrukwekkende vloot. Hun commerciële activiteiten bleven niet beperkt tot het Middellandse-Zeegebied, maar waaierden uit – zoals vandaag steeds duidelijker wordt – tot de Atlantische kusten, waar ze bijvoorbeeld talrijke handelskolonies stichtten in het huidige Portugal (Cunliffe 2018: 72-74). Op die manier kwamen lokale bevolkingen uit vele windstreken in contact met het Fenicische vlaggenschip: hun efficiënte schriftsysteem, dat vanaf de elfde eeuw voor Christus op opschriften is betuigd. Ook het Griekse alfabet werd van dit Fenicische (of een hiermee verwant) schrift afgeleid: de benamingen van de letters (‘aleph’ – “os”; ‘bet’ – “huis”) zijn nonsensicaal in het Grieks, maar in het Fenicisch stemmen ze overeen met de beeldwaarde van het teken. Van de Fenicische herkomst maakten de Grieken zelf ook geen geheim. Herodotus (*Historiae* 5, 58, 1) drukt zich in een beroemde passage als volgt uit:

De Feniciërs die met Cadmus meekwamen (waaronder ook de Gephyraioi zich bevonden) settelden zich in dit gebied en samen met veel andere kennis brachten zij ook het alfabet mee naar Griekenland. Voordien was volgens mij het alfabet onbekend bij de Grieken. In eerste instantie maakte iedereen ervan gebruik zoals de Feniciërs, maar na verloop van tijd veranderden ze de klank en de vorm van de letters. In die tijd woonden op vele plaatsen Ionische Grieken rond hen. Zij kregen van de Feniciërs het alfabet aangeleerd en gebruikten dat met slechts kleine veranderingen qua vorm, en in hun gebruik noemden ze die ‘Fenicische letters’ – zoals ook maar rechtvaardig is, aangezien de Feniciërs ze naar Griekenland gebracht hebben. [Vertaling: Martijn Jaspers]

Cadmus is de mythische persoon die steeds gekoppeld wordt aan de uitvinding van het schrift. Dat Herodotus toevoegt dat er in zijn ogen vóór de komst van de Feniciërs geen schrift werd gebruikt in Griekenland, wijst er op dat hij geen weet had van het Lineair B – het schrift dat gedurende het tweede millennium in de Myceense centra voor administratieve doeleinden in voege was en waarvan een uitloper ook nog op Cyprus overwinterde. Maar met de toevoeging ‘volgens mij’ laat hij doorschemeren dat over dit onderwerp onder tijdgenoten misschien wel wat werd gebakkeleid.

Toch waren de Grieken bij de totstandkoming van ‘ons’ alfabet meer dan een ordinair doorgeefluik. Wanneer een schriftsysteem van één taalgemeenschap wordt overgenomen door een andere taalgemeenschap, is er doorgaans sprake van stabiliteit: de volgorde van de grafemen (in dit geval de ‘aleph’,

‘bet’, ‘gimel’, ‘daleth’...) wordt gehandhaafd en ook de lettervormen worden zo getrouw mogelijk overgenomen. Maar tussen het Fenicische en het Griekse alfabet is er echter één systemisch verschil. Met de typisch Semitische klanken in het Fenicisch (zoals bijvoorbeeld de keelklanken die ook vandaag nog erg herkenbaar zijn in het Arabisch) konden de Grieken weinig aanvangen, aangezien ze deze klanken in hun taal niet kenden. Daarom gebruikten zij deze tekens om andere klanken vorm te geven – onder meer de klinkers, die in het Fenicisch niet werden genoteerd. Bij de Feniciërs noteerde het alef-teken geen klinker *a*, maar een glottisslag.³ Omdat de glottisslag in het Grieks geen fonologische grootheid is, gebruikten de Grieken bij de overname van de Fenicische schrifttekens de alef voor de klank *a*. Met de andere klinkers geschiedde iets gelijkaardigs.

In de ogen van de meeste wetenschappers heeft de anonieme ‘uitvinder’ van de klinkers blijk gegeven van een messcherp talig inzicht. De verstrekkende ingreep impliceert eveneens dat één persoon op één moment het Fenicische ‘abjad’ (de technische benaming van een medeklinkeralfabet) in het Griekse alfabet heeft laten vervellen. Maar onderzoeker Claude Brixhe is veel minder onder de indruk (Brixhe 2010: 282-285). Volgens hem lagen de gemaakte keuzes redelijk voor de hand. Wanneer een Feniciër de naam van de letter ‘aleph’ zegt, dan hoort een Griek als eerste klank een [a]. Hierdoor ligt de koppeling van deze klinker met dit grafeem voor de hand. In Brixhes ogen gaat hetzelfde op voor de andere klinkers, en is vooral de evolutie van ‘ayin’ (een nogal diepe keelklank) naar de o-klank wat moeilijker te verklaren. Maar, ‘ayin’ betekent ‘oog’, wat nog duidelijk af te leiden is uit de vorm van het grafeem zelf. Het toeval wil nu dat de Griekse woorden voor oog (ὄφθαλμός, ὄμμα) ook met een ‘o’ begonnen. Volgens Brixhe gebeurde de toekenning van tekens aan klinkers dus niet arbitrair, zodat dit zelfs het argument van ‘één persoon, één moment’ op de helling zou zetten.

Voor zover ik weet, hebben de Grieken de uitvinding van de klinkers nooit zelf opgeëist. Nochtans leek het alfabet vrij present in de Griekse samenleving: niet alleen als middel, maar ook als voorwerp *an sich*. De blijspeldichter Callias wijdde ooit een komedie aan het alfabet, en Plutarchus stelde zich de vraag waarom de *a* de eerste plaats van het alfabet innam (Novokhatko 2020: 18-19; Roskam 2020). Daarnaast figureert het alfabet op een groot aantal

³ Bij een glottisslag wordt de trilling van de stembanden onderbroken: het is de klank – of het gebrek eraan – die je hoort, als de spreker ‘op de rem gaat staan’. In het Nederlands is dit occasioneel te horen bij het hiaat tussen twee klinkers in woorden als ‘beëdigd’ of ‘beamen’. In West-Vlaamse dialecten is de glottisslag systematischer waar te nemen in woorden als ‘drukken’ of ‘bakken’.

vazen. Het lijkt voor de hand te liggen dat zulke ‘abecedaria’ in Griekse scholen een didactische rol vervulden, al is er nu ook bewijs dat een aantal van zulke ‘abecedaria’ uit een vroegere tijd stammen dan de eerste scholen (West 2015: 55). Dit brengt ons tot de vraag naar de graad van geletterdheid in de Griekse wereld – alfabetisme is immers een belangrijke mogelijkhedenvoorwaarde om over taal te reflecteren.

Naar de alfabetiseringsgraad van de archaische maatschappij hebben we het raden, maar het staat vast dat het politieke en culturele leven tot en met de vijfde eeuw overwegend in de oraliteit wortelde. Een ketting van allerlei in elkaar grijpende gebeurtenissen heeft ertoe geleid dat de Griekse samenleving in de loop van de vierde eeuw meer gehecht raakte aan het schrift. Het is in die eeuw dat het belang van geschreven teksten dat van gesproken redevoeringen begon te overstemmen. Luidens Anna Novokhatko was een symbolische sleutelrol weggelegd voor de Atheense staatsman Lycurgus, tevens redeenaar, die in 330 voor Christus decreeteerde dat van de drie grote tragici, Aeschylus, Sophocles en Euripides, geofficialiseerde teksten zouden worden vastgelegd (Novokhatko 2020: 22). Zonder meer was Athene een voornaam centrum van geletterdheid, en de Griekse wereld in het algemeen torende op dit vlak boven andere contemporaine beschavingen uit. Aan te nemen is dat al aan het einde van de vijfde eeuw een substantieel deel van de Atheense bevolking een basisopleiding in lezen en schrijven genoot. Het beruchte Atheense schervengerecht, misschien nog geïnitieerd aan het einde van de zesde eeuw, kon ook enkel gesmeerd verlopen indien een voldoende grote massa de naam van de te verbannen stadsgenoot enigszins discreet in een ostrakon wist te krassen: er waren zesduizend stemmen vereist alvorens een burger de koffers diende te pakken. Het ostracisme kende in het petalisme een tegenhanger in ‘Magna Graecia’: rond het midden van de vijfde eeuw brachten burgers van Syracuse de naam van hun minst geliefde stadsgenoot aan op olijfbladeren. De ‘kampioen’ van deze stembusslag werd slechts voor vijf jaar verbannen – de helft van de Attische termijn. Maar omdat er geen minimumaantal stemmen was vastgelegd, werd er in Syracuse wel elk jaar een ‘kampioen’ uitgeroepen. Deze voorbeelden getuigen derhalve van een relatief brede ingeburgerde basisgeletterdheid, die we kunnen afzetten tegen de wat ontnuchterende bevinding dat vele betrokkenen in achttiende-eeuwse rechterlijke processen, gevoerd in onze eigen contreien, niet in staat waren hun eigen naam te spellen. (Dit laat zich aflezen uit het kruisje dat, bij ontstentenis van een handtekening, onder het procesverslag aan te treffen is.)

Capita selecta uit de Griekse Grammatica

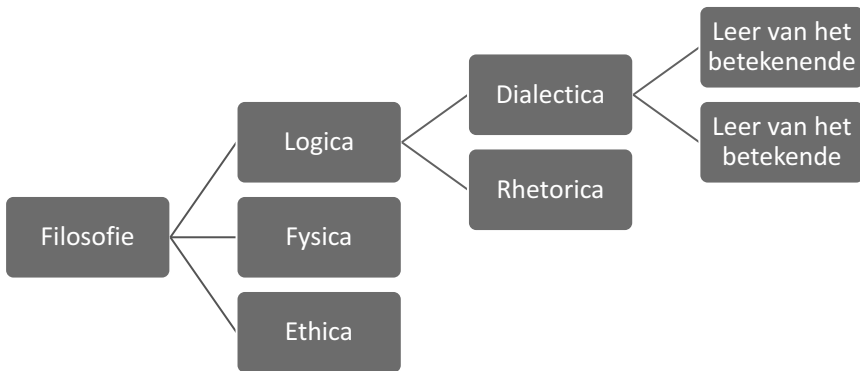
Met de ‘letters’ hebben we het meest basale hiërarchische niveau kort over het voetlicht gebracht. Griekse theoretici zouden later een onderscheid aanbrengen tussen klinkers en medeklinkers, die op hun beurt werden ingedeeld in stemloze, stemhebbende en geaspireerde letters (een strikte scheiding tussen ‘klank’ en ‘letter’ werd niet gemaakt). In totaal onderscheidden Griekse denkers vier lagen in taal: letters maakten deel uit van lettergrepen, lettergrepen van woorden, en woorden van zinnen – Apollonius Dyscolus maakt dit hiërarchisch onderscheid ook expliciet. Op het niveau van de zin maakte de sofist Protagoras volgens Diogenes Laërtius voor het eerst een onderscheid tussen “wensen”, “vragen”, “antwoorden” en “bevelen”.⁴ Maar van deze vier niveaus kreeg het woord in de klassieke grammatica’s uiteindelijk veruit de meeste aandacht. Lettergrepen waren vooral van betekenis voor de accentuatie en de metriek, terwijl de grammaticus zich met een uitgediepte studie van de zin al te ver op het terrein van de retoriek zou begeven. Kortom: de klassieke grammatici stelden dus bijzonder veel belang in het woord als kleinste betekenisvol niveau. Op betekenisvolle woorddelen (bijvoorbeeld morfemen, die wel centraal staan in de Indische traditie) of woordgroepen (zinsdelen) richtten zij hun aandacht niet (Matthews 1994: 44, 97-98, 101).

Maar als ik hierboven spreek over *dé* klassieke grammatici, dan gaat het om een onaanvaardbare vereenvoudiging. Eerder alludeerde ik er al op dat de grammaticus oorspronkelijk een lettermeester of literatuuronderwijzer was: net zoals ‘etymologie’ was dus ook de ‘grammatica’ onderhevig aan semantische verschuivingen. En ook hier moeten we ons opnieuw van onze eigen verwachtingspatronen bewust zijn: grammatica’s associëren wij onwillekeurig met gestructureerde en logisch geordende taalbeschrijvingen die didactisch dan wel wetenschappelijk van aard zijn. Maar Pierre Swiggers en Alfons Wouters voeren terecht aan dat “de (systematische) studie van taal in de Oudheid nauwelijks beperkt was tot grammaticaboeken”, en dat deze grammaticaboeken “pas betuigd zijn in een tijd dat de studie van taal al enkele eeuwen oud was” (Swiggers & Wouters 2015: 759).

Bij de Stoïcijnen maakte taalbeschouwing nog integraal deel uit van de filosofische leer. In 230 voor Christus volgde Chrysippus Cleanthes op, die voordien de fakkel van Zeno, oprichter van de Stoa, had overgenomen. Van de meer dan 700 boeken die hij zou hebben uitgebracht, waaronder *Περὶ τῆς*

⁴ Er wordt aan Protagoras ook nog een zeventvoudige indeling toegeschreven: naast “wens” (εὐχολή), “bevraging” (ἐρώτησις), “antwoord” (ἀπόκρισις), “injunctie” (ἐντολή), bevat deze ook de “uiteenzetting” (διήγησις), “herhaling” (ἀπαγγελία) en “uitnodiging” (κλήσις).

συντάξεως τῶν λεγομένων en *Περὶ τῆς συντάξεως καὶ στοιχείων τῶν λεγομένων πρὸς Φίλιππον* (D. L. 7.192-193), resten nu slechts enkele papyrusfragmenten en latere doxografische getuigenissen, die veelal werden opgetekend door “vijandige en/of incompetenten” auteurs (Schmidhauser 2010: 502). Volgens Schmidhauser kan de plaats van taalonderzoek in Chrysippus’ filosofisch systeem als volgt worden gevisualiseerd (naar Schmidhauser 2010: 503).

We kunnen alleen maar hopen dat de bibliotheek in Herculaneum, waarvan een aantal rollen Stoïcijns materiaal bevat, op termijn nog enkele geheimen zal prijsgeven, zodra apparatuur is ontwikkeld om de door de vulkaan gehavende papyri te ontsluiten.

In de laatste decennia is er enorm veel onderzoek verricht naar het ontstaan en de ontwikkeling van het grammaticale denken in Griekenland. Omdat het ronduit onmogelijk in het bestek van deze bijdrage een adequate samenvatting voor te stellen, beperken we ons tot drie illustratieve gevalstudies.

Een succesverhaal: de rededelen

De Engelse uitdrukking ‘Parts of Speech’, nu nog zo gangbaar in allerlei blitse AI-toepassingen, is een calque van het Latijnse *partes orationis*, dat op zijn beurt teruggaat op het Griekse *μέρη τοῦ λόγου*. Bij Plato verwees de collocatie, zoals we al zagen, veeleer naar de bestanddelen van de zin, en had de onderverdeling een ondersteunende functie in de logica. Het model groeide organisch doorheen de eeuwen, en werd uiteindelijk een onderdeel van de technische grammaticografie, waar de *μέρη τοῦ λόγου* meer exclusief naar

woordklassen verwezen. Uiteindelijk zou deze woordsoortenleer het bepalende fundament van de grammaticale beschrijving in de oudheid vormen. In de gecanoniseerde vorm zag het model er als volgt uit:

ὄνομα	nomen	naamwoord
ῥῆμα	verbum	werkwoord
μετοχή	participium	deelwoord
ἄρθρον	(articulus)	lidwoord
ἀντωνυμία	pronomen	voornaamwoord
πρόθεσις	praepositio	voorzetsel
σύνδεσμος	conjunctio	voegwoord
ἐπίρρημα	adverbium	bijwoord
	interjectio	tussenwerpsel

Elk van deze woordsoorten werd nader gedefinieerd op basis van een aantal kenmerken, die in het Latijn als *accidentia* werden omschreven. Het gaat dan om de bepaling van het geslacht, naamval, tijd, etc.

Het canonieke karakter van dit hele raamwerk mag blijken uit de oplossing die de Romeinen uit hun hoed toverden, toen ze het woordsoortenmodel op hun eigen taal wilden aanbrengen: bij ontstentenis van een lidwoord in het Latijn voerde wellicht de Romeinse grammaticus Remmius Palaemon (1ste eeuw n. Chr.) het tussenwerpsel – in de Griekse traditie nog een onderaannemer van het bijwoord – als extra woordsoort in, om het aantal rededelen toch maar constant op acht te houden. Dat de *acht rededelen* de uitkomst waren van een organisch groeiproces, verduidelijkt het volgende (sterk vereenvoudigde) schema (cf. Swiggers & Wouters 2015: 793).

Fase	Aantal rededelen
Fase 1 (Plato)	ὄνομα, ῥῆμα
Fase 2 (Aristoteles)	ὄνομα, ῥῆμα, σύνδεσμος
Fase 3 (Stoïci, generatie 1)	ὄνομα, ῥῆμα, σύνδεσμος, ἄρθρον
Fase 4 (Stoïci, generatie 2)	ὄνομα, προσηγορία, ῥῆμα, σύνδεσμος, ἄρθρον
Fase 5 (Stoïci, generatie 3)	ὄνομα, προσηγορία, ῥῆμα, μεσότης, σύνδεσμος, ἄρθρον
Fase 6 (Techné)	ὄνομα, ῥῆμα, μετοχή, ἄρθρον, ἀντωνυμία, πρόθεσις, ἐπίρρημα, σύνδεσμος

De realiteit was wellicht nog een stuk weerbarstiger, net omdat bovenstaande reconstructie teruggaat op enkele retrospectieve overzichten van doxografen (Swiggers & Wouters 2011). De Stoïcijnen maakten een onderscheid tussen de eigennaam (ὄνομα) en de soortnaam (προσηγορία), omdat de individuele entiteit een centrale plaats in hun kenleer bekleedt. De μεσότης was een toevoeging van Antipater, de in 137 v. Chr. overleden opvolger van de Stoïcijn Diogenes van Babylon, en werd pas in de Alexandrijnse periode vervangen door ἐπίρρημα, die later de Latijnse leenvertaling *adverbium* kreeg – beurtelings gecalqueerd naar het Nederlands als *bijwoord*. Het deelwoord (μετοχή) dankt zijn benaming overigens aan het feit dat participia zowel aan de werkwoorden als aan de naamwoorden deelhebben. Alfons Wouters en Pierre Swiggers (2013) wijzen een aantal redenen aan die het succes van dit woordsoortenmodel kunnen duiden. Ze laten zich als volgt samenvatten: de didactische en praktische *hands-on* benadering, alsmede de mogelijkheden voor uitbreiding, indijking, verfijning en flexibilisering, waardoor ook vele andere talen zonder al te grote moeilijkheden aansluiting bij dit model konden vinden.

Buiten het blikveld? Het Griekse aspect

In *La lingua geniale* loopt Andrea Marcolongo erg hoog op met het Griekse ‘aspect’. Het is voor haar meteen de allereerste reden om het Grieks in het hart te sluiten (Marcolongo 2016: 3-27). Maar voor Nederlandstaligen ligt het niet erg voor de hand om het wezen van deze taalkundige categorie te doorgronden, waarmee een spreker aangeeft op welke manier hij *kijkt naar* (vandaar *aspect*, van *ad-spicio*) de *interne temporele structuur* van de handeling. Dat komt omdat wij aspectuele verschillen in het Nederlands minder expliciet signaleren. In het Russisch daarentegen, en overigens in de meerderheid van de talen ter wereld, worden werkwoorden ondubbelzinnig als ‘perfectief’ of ‘imperfectief’ gecodeerd. De aoriststam signaleert in het Grieks dat ‘perfectieve’ aspect. Als je een werkwoordhandeling zou visualiseren als een voorbijrijdende trein⁵, dan gebruikt de spreker de aorist om te signaleren dat de handeling in haar geheel wordt overschouwd – de spreker kijkt als het ware vanop een brug naar een aanstormende trein en overblijkt zo het hele treinstel, van kop tot staart, zonder details waar te nemen. Vandaar wordt de aorist vaak geassocieerd met afgeronde handelingen. Wanneer de

⁵ De ‘ontdekking’ van het aspect en de uitvinding van de trein moeten we situeren in de negentiende eeuw. Deze vergelijkende beeldspraak werd al aan het begin van de twintigste eeuw gebruikt (Pierre Swiggers, persoonlijke mededeling).

spreker een praesensstam gebruikt, kijkt hij naar de handeling zoals een pendelaar vanop het perron naar de trein die net het station is binnengereden: de spreker loopt als het ware met de handeling mee, maar begin en einde van het treinstel liggen buiten zijn blikveld. De Griekse perfectumstam wordt dan weer doorgaans verbonden met het resultatieve aspect. Een heel mooie illustratie daarvan is het Griekse werkwoord οἶδα (“ik weet”), dat morfologisch bekeken een perfectum is. Een mens weet immers pas iets met zekerheid zodra hij het met eigen ogen heeft gezien: οἶδα *resulteert* dus uit ἰδεῖν (“zien”, een Griekse aorist). Cognaten van οἶδα in andere talen zijn *video* (“ik zie”) en de Oudindische ‘veda’s’, naast ons eigen Nederlandse ‘weten’, wat het verband tussen ‘weten’ en ‘zien’ verder aanschouwelijk maakt. Aan de hand van deze indeling kunnen wij ons als Nederlandstaligen min of meer een beeld maken van wat een Griek intuïtief aanvoelde, al moeten we ook ootmoedig toegeven dat de subtiliteiten in het Griekse aspectgebruik tot vandaag voer voor intens wetenschappelijk debat blijven vormen (voor een overzicht over het aspectgebruik in de imperatief, zie bijvoorbeeld Keersmaekers & Van Hal 2016). Maar misschien kunnen we wel te rade gaan bij de oude Griekse grammatici?

De vraag rijst dus in welke mate de Grieken zelf over deze ‘geniale’ taalkundige categorie hebben nagedacht. De Nijmeegse emeritus Kees Versteegh, classicus en arabist, heeft aan dit thema een belangwekkende bijdrage gewijd (Versteegh 2013). Zijn kernbevinding is dat de Grieken in hun talige reflectie het wezen van aspectverschillen niet lijken te hebben onderkend. Vandaag weten we dat de indicatief imperfectum (praesensstam), de indicatief aorist (aoriststam) en de indicatief plusquamperfectum (perfectumstam) met elkaar gemeen hebben dat ze alle naar het verleden verwijzen: dat wordt gesignaleerd door het augment. De verschillen tussen de drie vormen, zo weten we nu, zijn dus van aspectuele aard. In de sporen van de Griekse schoolgrammatica van Dionysius Thrax zouden grammatici echter een andere analyse hebben gemaakt: deze drie vormen verwijzen inderdaad naar het verleden (παρεληλυθός), maar alle naar een ander verleden. De indicatief perfectum werd (anders dan vandaag) gezien als een verleden tijd die dicht aansloot bij het heden, terwijl de indicatief plusquamperfectum ervaren werd als een verder liggend verleden. Zoals de naam zelf aangeeft, zou de aorist (ἄοριστος, “niet-bepaald”) op een multi-inzetbare wijze naar een niet nader bepaald verleden kunnen verwijzen. In de traditie van de schoolgrammatica werd de aorist dus als een ‘joker’ voor de verleden tijd gebruikt, zowel voor het nabije als het oudere verleden. Dankzij een scholion weten we dat de toevoeging van een temporeel bijwoord, zoals ἄρτι (“zopas”) of πάλαι (“lang geleden”),

ervoor zorgde dat de betrokken aorist plots wel werd begrensd, en dus ook van naam veranderde (ὀρισμένοϛ). Maar we kunnen niet uitsluiten dat enkele Hellenistische geleerden, zoals Aristarchus, misschien wel een notie van aspectualiteit hadden. Helaas zijn de fragmenten te schaars om uitsluitel te brengen (Versteegh 2013: 31; zie ook Schironi 2018: 195-197, met meer referenties).

Syntaxis: van ondergeschikt belang?

Dat de Griekse grammatici door de band het grootste belang stelden in het woordniveau mag niet doen ondersneeuwen dat er ook voor syntactische vraagstukken belangstelling was. De interesse van de Stoïcijnen, die als eersten onderzoek op dit domein hebben verricht, was nog logisch en filosofisch gemotiveerd. Tal van relevante boeken staan op naam van Chrysippus. De Alexandrijnen behandelden syntaxis dan weer in het kader van tekstkritiek en filologie. Onze kennis van het Oudgriekse denken over syntaxis is gedeels gebaseerd op een grammaticus uit de tweede eeuw na Christus, van wie een vrijwel intact overgeleverde verhandeling *Περὶ συντάξεωϛ* is overgeleverd. Zoals we later nog zullen zien, licht Apollonius Dyscolus zijn lezers geregeld in over zijn voorgangers. Apollonius genoot daarenboven een uitstekende reputatie in de oudheid, maar zijn werkstuk is voor hedendaagse interpretatoren vaak een harde noot om te kraken (misschien alludeert de bijnaam ‘dyskolos’ “lastig” wel op het hermetische karakter van zijn geschriften). Onder wetenschappers wordt gediscussieerd in welke mate de syntaxis van Apollonius geworteld is in de Stoïcijnse school: de consensus lijkt te zijn dat er duidelijk een bloedband waar te nemen is, maar dat het filosofische perspectief bij Apollonius achterwege blijft. Daarnaast staat vast dat de auteur een kader schept dat veel verder gaat dan wat wij vandaag onder syntaxis begrijpen, terwijl er dan weer weinig aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van bijvoorbeeld inzicht in ‘syntactische functies’ (Lallot 2015; zie ook Schmidhauser 2010).

De lexicografische activiteit

“Van de oude auteurs hebben ook vele anderen alfabetische lexica samengesteld.” Het zijn de openingswoorden van Hesychius van Alexandrië in zijn beknopte brief aan Eulogius, die als opdracht voorafgaat aan het imposante woordenboek, vermoedelijk samengesteld rond 500 na Christus. Wellicht stond de auteur dus al met één been in de Byzantijnse wereld, maar niettemin

geldt Hesychius als orgelpunt van de klassiek-Griekse lexicografie⁶ – een oordeel dat hij zelf wellicht graag mee zou onderschrijven. In het vervolg van het voorwoord voert Hesychius aan dat er weliswaar al lexicografen waren die zich hadden toegelegd op de verklaring van Homerische woordenschat of die van de blijspeldichters en tragici. Maar vooral nog was er niemand die dit alles had gecombineerd.⁷ Alvorens stil te staan bij het werk van Hesychius, zullen we overlopen wat zijn voorgangers hadden verwezenlijkt – voor zover ons daarvan nog sporen resten. Deels worden we daarbij geholpen door Hesychius' belangwekkende voorwoord, waarin hij zijn licht laat schijnen over de lexicografische praxis uit de vervlogen eeuwen.

Al vanaf de vijfde eeuw voor Christus keken Grieken met bijzondere belangstelling naar hun woordenschat. Want naarmate de eeuwen vergleden, werden ook de Griekse 'klassiekers', zoals de werken van de lyrische en de epische auteurs, allengs hermetischer voor de moedertaalsprekers. Vandaar ontstond een groeiende nood aan gespecialiseerde woordenboeken "Oudgrieks". Een voorbeeld is het werk *Γλῶσσαι Ὀμηρικάι* ("moeilijke Homerische woorden") van de geleerde Apion, die actief was rond het begin van onze jaartelling en aan wie Hesychius in zijn inleiding refereert. De lexicografische activiteit in de Grieks-Romeinse wereld neemt volgens specialisten drie vormen aan: 'glossaria', 'lexica' en 'onomastica' (Ferri 2019: 84; vergelijk ook Tosi 2015). De lemmata in een 'glossarium' zijn geordend in de volgorde zoals de besproken woorden opduiken in de bestudeerde brontekst. Erotianus vervaardigde een inmiddels verloren glossarium van oorspronkelijk Hippocratische woorden uit 37 verscheidene werken: vandaag beschikken we nog over een verkorte versie in gedeeltelijk alfabetische volgorde. In een 'lexicon' zijn de lemmata alfabetisch gerangschikt – of beter, semi-alfabetisch: tot in de Byzantijnse periode werden woorden dikwijls enkel op de eerste twee of drie letters geordend. Een 'onomasticon' groepeerde lemmata dan weer in semantische velden. Volgens Renzo Tosi was deze laatste benadering zonder meer de meest voorkomende: "eigenlijk kan men stellen dat er slechts

⁶ Het is symptomatisch dat Hesychius in de recente *Cambridge World History of Lexicography* zowel in het hoofdstuk over de Grieks-Romeinse wereld als in dat van de Byzantijnse wereld uitgebreid aan bod komt (Ferri 2019; Valente 2019). Van de Byzantijnse lexicografische activiteit, die erg indrukwekkend en veelzijdig was, resten ons vandaag veel meer sporen. Het zou ons te ver voeren ook hun bijdragen in het bestek van dit artikel voor te stellen. Maar het staat vast dat we door de lens van de Byzantijnen af en toe ook nog lexicografische technieken van de oudere Grieken, op wier schouders ze konden staan, capteren en weergeven. Naast Ferri 2019 heb ik voor dit onderdeel vooral gebruik gemaakt van Tosi 2015; Pantelia 2013; Dickey 2007.

⁷ "Πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι τῶν παλαιῶν τὰς κατὰ στοιχεῖον συνθετικὰς λέξεις, ὃ πάντων ἐμοὶ προσφιλέστατε Εὐλόγιε· ἀλλ' οἱ μὲν τὰς Ὀμηρικὰς μόνας ὡς Ἀπίων καὶ Ἀπολλώνιος ὁ τοῦ Ἀρχιβίου· οἱ δὲ τὰς κωμικὰς ἰδίᾳ καὶ τὰς τραγικὰς ὡς Θέων καὶ Δίδυμος καὶ ἕτεροι τοιοῦτοι· ὁμοῦ δὲ πάσας τούτων οὐδὲ εἰς."

schuchtere pogingen zijn gedaan om een alfabetische structuur toe te passen” (Tosi 2015: 623). Waar de Griekse woordenboeken in vergelijking met onze huidige woordenboeken soms een bredere reikwijdte in de microstructuur kenden (in vele gevallen werd er ook encyclopedische informatie aangereikt), waren de ambities op macroniveau veelal beperkter. We mogen niet uit het oog verliezen dat deze werken werden vervaardigd door Grieken voor Grieken: wat zou dan de meerwaarde zijn van een omvattend woordenboek, met inbegrip van allerlei frequente en triviale woorden? En welke grote materiële moeilijkheden zouden daar niet bij komen kijken? De lexicografische activiteit was in de regel dus selectief en toegespitst op specifieke thema’s of auteurs. “Het idee dat lexica alle woorden van een taal zou moeten omvatten rijpte slechts geleidelijk”, suggereert Ferri (2019: 102), “en naar mijn mening vooral door de invloed van tweetalige Latijn-Griekse woordenboeken, die in de loop van de eeuwen steeds uitgebreider werden.” Maar lange tijd bleef de context echter eentalig Grieks, en werd de als meer praktisch geconcipieerde tweetalige lexicografische activiteit (op papyrus geattesteerd vanaf het begin van onze jaartelling) genegeerd door de topfilologen (Ferri 2019: 93, zie ook het volgende onderdeel).

Een pioniersrol was zonder meer weggelegd voor Aristophanes van Byzantium, die rond 200 voor Christus aan het hoofd stond van de befaamde Alexandrijnse bibliotheek. Een gebrek aan bronnen vertroebelt ons beeld op zijn precieze lexicografische bijdrage, maar alles wijst erop dat zijn belangstellingssfeer erg breed was – zo liet hij zich in met epigrafische teksten, dialectvormen en registerverschillen (Ferri 2019: 87-89). De Grieken onderscheidden weliswaar actief verscheidene dialecten, maar – en dit is cruciaal – de notie dat verscheidene dialecten ondergeschikt waren aan één overkoepelende taal is pas veel later gemeengoed geworden (Morpurgo-Davies 1987; Van Rooy 2021). Voor oudere lexicografen tasten we nog meer in het duister. Van Sim(m)ias van Rhodos, een glossograaf die actief was rond 300 voor Christus, zijn bijvoorbeeld slechts vier fragmenten bewaard, waaruit een belangstelling voor dialectwoorden spreekt (Meliadò 2015). De periode van de zogenaamde Tweede Sofistiek genereerde een beduidende hoeveelheid lexica. De nadruk lag nu op de verklaring van Attische woorden die niet langer in zwang waren. Een purist *pur sang* was Phrynichus Arabius, voor wie slechts een beperkt kransje aan Attische auteurs aanvaardbaar was (de drie tragici, Aristophanes, Plato, Demosthenes, Thucydides en Xenophon). Een van zijn twee (deels) bewaarde werken, met de veelzeggende titel *Praeparatio sophistica*, is een Atticistisch syntactisch lexicon, waarbij ook aandacht uitgaat naar idiomatische constructies en valentieschema’s van werkwoorden

(maar minder dan Ferri 2019: 97 laat uitschijnen). Hier volgen twee voorbeeldjes ter illustratie:

- ♦ κεχαρισμένως θύειν: τὸ μετὰ χάριτός τινος καὶ εὐφροσύνης (als commentaar op Aristoph. Acharn. 248: “κεχαρισμένως θύειν: met een zekere dank en goedgemutstheid”)
- ♦ ὄστινον: δεῖ λέγειν, οὐκ ὀστέϊνον (als commentaar op Aristoph. Acharn. 863: “ὄστινον: je moet ὄστινον zeggen, en niet ὀστέϊνον”)

Deze twee voorbeelden illustreren ook meteen een paar opvallende eigenschappen van het ‘academisch Grieks’. De zinnen zijn erg beknopt en hun elliptische bondigheid maakt ze soms moeilijk te begrijpen. De toegankelijkheid van deze geschriften wordt dikwijls ook gehinderd door de vele technische woorden, die we als vakjargon kunnen bestempelen. Dit Grieks vertoont ook nog andere, syntactische eigenaardigheden. Zo wordt het lidwoord buitengewoon veelzijdig toegepast: regelmatig doen de lidwoorden dienst als aanhalingstekens. Wanneer de volledige verbuiging van een naamwoord wordt gegeven, kan het lidwoord bovendien economisch worden ingezet om geslacht, getal en casus aan te geven.⁸

Niet alle Atticistische woordenboeken waren echter puristisch van inslag. Lange tijd werd vermoed dat een anoniem woordenboek, in vrij recente tijden enigszins ongelukkig *Antiatticista* getiteld, gelezen diende te worden als een aanval op Phrynicus. In elk geval is de samensteller wat ruimdenkender door een lans te breken voor een aantal woorden en uitdrukkingen die voldoende betuigd waren in klassieke teksten (Matthaios 2020: 367-368).

Naast dit semi-alfabetisch geordend materiaal werden ook in de latere periode nog steeds ‘onomastica’ geproduceerd. In de tweede eeuw na Christus stelde Herennius Philo een woordenlijst samen met synoniemen en homoniemen. Het onomastische genre wordt echter hoofdzakelijk vertegenwoordigd door Pollux in zijn tien boeken tellend *Ἄνομαστικόν*. Uit het tweede boek selecteer ik een woordveld dat verband houdt met voortplanting: σπέρμα σπορά. σπεῖραι, ἀρόσαι, καταβαλεῖν τὸ σπέρμα, ὑποδέξασθαι, κυῆσαι, γεννήσαι, τεκεῖν. ἔμβρυον, κύημα, ἀνεμιαῖον κύημα, τρόφιμον, βιώσιμον. τὸ δὲ κύημα καὶ κύος Ἀριστοφάνης κέκληκεν.

De lezer zal *sperma* herkennen, gevolgd door enkele werkwoorden (in de aoriststam) die betrekking hebben op de geslachtsdaad, de zwangerschap en het baren. Een laatste rijtje bevat substantieven die verwijzen naar de foetus

⁸ De eigenschappen van het ‘academisch Grieks’ worden in meer detail besproken door Dickey 2007.

(‘embryo’ gebruiken we ook vandaag nog). Pollux sluit af met de wetenswaardigheid dat Aristophanes tevens κύος gebruikte als alternatief voor κύημα (één van de vele woorden die de Grieken kenden voor foetus). Het typeert Pollux dat hij in zijn werk ook plaats maakt voor opmerkingen over semantische verschuivingen, observaties en persoonlijke ontdekkingen (Ferri 2019: 101). In de vijfde eeuw na Christus werden ook de eerste Griekse etymologische woordenboeken samengesteld – een genre dat vooral tot wasdom kwam in de Byzantijnse periode (Tosi 2015: 633-634).

Vanaf de tweede eeuw ontstond de tendens om deze verscheidene types van gespecialiseerde woordenlijsten te combineren en te verenigen in universele woordenboeken – de lexicografen van het keizerrijk sloegen door deze synthetiserende aanpak over het algemeen dus een andere weg in dan hun Hellenistische voorgangers, die eerder specialistisch te werk gingen (Matthaios 2020: 351-352). De reeds vermelde Hesychius is een vertegenwoordiger van deze imperiale traditie. We danken onze kennis van Hesychius’ compilerische werk aan de *Codex Marcianus Graecus 622* – het sigel van de enige bewaarde papieren getuige. En ook al is Hesychius’ werk dus in slechts één handschrift (van ca. 1430) bewaard – met interpolaties en weglatingen goed voor in totaal ca. 51000 lemma’s, toch heeft het erg veel voeten in de aarde gehad om een eigentijdse uitgave in het licht te geven. Onder de vleugels van de Koninklijke Deense Academie bracht Kurt Latte in 1953 het eerste volume uit. Een tweede verscheen postuum in 1966. Op volumes 3 en 4 bleef het wachten tot 2005 en 2009. De moeizame voortgang kan niet worden losgezien van de gehavende staat van het manuscript en, vooral, van de bijwijken ontoegankelijke inhoud die eerst de Byzantijnse kopiisten en vervolgens de uitgevers tot wanhoop dreef (Valente 2019: 251). Hieronder volgen drie exemplarische voorbeelden.

- ♦ ἀρῶς: ἀριθμοῦ ὄνομα, παρὰ Πέρσαις [A 7607 Latte: “ἀρῶς: naam van een getal, bij de Perzen”]
- ♦ ἄσβεσε: διέφθειρε. Κρητες [A 7630 Latte: “ἄσβεσε: hij heeft vernietigd. Kretenzers”]
- ♦ γοῖνος οἶνος [Γ 784 Latte: “γοῖνος: wijn”]

Net zoals de scholia bestaan woordenboekitems steeds uit twee delen: lemma aan de linkerkant, *interpretamentum* aan de rechterkant. In moderne edities worden beide onderdelen doorgaans typografisch van elkaar onderscheiden.⁹

⁹ Op papyri werd het onderscheid tussen lemma en commentaar gesignaleerd, als het al werd gesignaleerd, door te werken met verschillende kolommen, een spatie of interpunctie (Tosi 2015: 627; zie voorts Ferri 2019: 85-86).

Wat bovenstaande voorbeelden zonder meer laten zien, is dat er bij Hesychius van een puristisch Atticistische reflex geen sprake is. De lexicograaf stelt veel belang in de opname van dialectale woorden (ἄσβεσσε, expliciet als Kretenzisch gelabeld, en – impliciet – γοῖνος) en zelfs niet-Griekse woorden, zoals het Perzische woord in het bovenstaande voorbeeld. Dat dit allesbehalve vanzelfsprekend was, moge blijken uit het volgende onderdeel.

Andere talen – welke andere talen?

In een brief uit 1714 uitte Gottfried Wilhelm Leibniz tot tweemaal toe zijn teleurstelling over het gebrek aan belangstelling van de klassieke geleerden voor vreemde talen (opgenomen in Chamberlayne 1715: 22-30). Naar mijn weten was het de eerste keer dat een geleerde de vinger legde op deze blinde vlek in de brede interessesfeer van de Grieken. Waarom stelden Griekse auteurs geen belang in andere talen? Natuurlijk veronderstelt zo'n interesse een voldoende blootstelling aan vreemde talen. Maar de oude wereld was in wezen meertalig. Handelsroutes, diplomatieke gezanten en militaire confrontaties leidden tot veelvuldige contacten met anderstalige mogendheden (zie bijvoorbeeld Adams, Janse & Swain 2002; Hall 2002). “De Grieken beeldden zich graag af als nieuwsgierig naar andere volkeren, als vragenstellers”, merkte Anthony Grafton op, terwijl de plaatselijke informanten dikwijls werden afgeschilderd als fundamenteel ongeïnteresseerd (Grafton, Shelford & Siraisi 1992: 47). De Grieken ondernamen studiereizen naar Egypte en incorporeerden, met groeiende gretigheid, oosterse goden in hun pantheon. Maar zodra andere talen in het spel komen, lijkt de befaamde Griekse nieuwsgierigheid te smelten als sneeuw voor de zon. Hoewel vele culturen in het Midden-Oosten een bloeiende traditie hadden in het maken van vertalingen, hebben we nauwelijks weet van buitenlands literair werk dat in het Grieks wordt vertaald (Ulshöfer 2007), en het is zo goed als zeker dat vreemde talen ook niet op het Griekse onderwijscurriculum stonden (Werner 1983: 591; Rochette 1995: 12). We zagen eerder al dat er voor taalwerk dat op het Latijn gericht was onder Griekse sprekers een bepaald dedain heerste (Ferri 2019: 93), al staat het vast dat na de inlijving in het Romeinse rijk op termijn ook in het oosten op vrij grote schaal Latijn werd geleerd (Dickey 2012, 2015a, Scappaticcio 2015). De wat weerbarstige verhouding tussen het Grieks en het Latijn laat ik hier echter voorts buiten beschouwing, al was het maar omdat er in de oudheid theorieën de ronde deden over een mogelijk Eolische herkomst van het Latijn: als dit al een wijdverbreid verklaringsmodel zou zijn geweest – de aanwijzingen hiervoor zijn wel nogal dunnetjes (Lamers 2019) – dan kan

het Latijn, als zogenaamd Eolisch dialect, niet los van het Grieks worden gezien.

Er is niet echt een sluitende verklaring voor deze opvallende leemte in de brede wetenschappelijke belangstelling van oude denkers. Jürgen Werner sluit de mogelijkheid niet uit dat we op dit vlak misschien vooral geplaagd worden door te zwijgzame bronnen: waarom zouden de ouden zo uitgebreid gerapporteerd hebben over dit onderwerp (Werner 1992: 1-2)? Toch is er meer aan de hand. Plutarchus (*Them.* 6) verhaalt hoe Themistocles een tolk liet executeren omdat hij het Grieks op een ongepaste manier gebruikte. Grieks werd beschouwd als een bijzondere taal, en niet iedereen had het recht om er gebruik van te maken (Leiwo 1996: 125; Van Hal 2009). Dezelfde Themistocles was tegelijkertijd een witte raaf, omdat hij actief de taal van de Perzische administratie leerde, misschien wel Rijksaramees. Zijn medeburgers keken er met argwaan naar (Wiotte-Franz 2001: 155): polyglotten werden al snel verdacht gemaakt, en het is dan ook symptomatisch dat de weinige polyglotten die in de Grieks-Romeinse bronnen worden genoemd, buitenstaanders zijn – en in de gevallen van Mithridates en Cleopatra zelfs staatsvijand nummer één (Laes 2013). “De Grieken en Romeinen, te zeer ingenomen door hun moedertaal, waren zich onvoldoende bewust van de waarde van de studie van vreemde talen”, zou die andere grote Duitse geleerde Wilhelm von Humboldt later oordelen (geciteerd naar Reutter 2011: 186). Tegelijkertijd laat Humboldt ook zien dat deze desinteresse niet volledig hoeft te worden gereduceerd tot pure zelfgenoegzaamheid of tot een frappant taalimperialisme. Het is in zijn ogen heel begrijpelijk dat men er vroeger van uitging dat de verschillende talen van de wereld louter gebruik maakten van verschillende woorden om dezelfde objecten en concepten te beschrijven die in de wereld bestaan (Reutter 2011: 143). Het heeft er volgens Humboldt alle schijn van dat de klassieke geleerden er zo’n visie op nahielden: verschillen in talen zijn dus terug te brengen tot al bij al oppervlakkige verschillen in nomenclaturen. Anders, zo vervolgde Humboldt, zouden ze beslist zijn overgegaan tot een meer ambitieuze empirische verzameling van taaldata. Gelijkwaardige hypothesen vinden we ook in de hedendaagse literatuur (Harrison 1998: 20). In de Griekse vroegchristelijke literatuur kwamen door de specifieke context van de bijbelcultuur (met inbegrip van vertaal- en commentaartradities) andere talen wel uitdrukkelijker op het voorplan (Van Rooy 2013).

Casus en vertezicht

Tot nu toe heb ik vooral de nadruk gelegd op verscheidene talige domeinen en thema's, en minder op concrete actoren en personen. Ronden we dit artikel daarom af met een kort portret van één Griekse taalspecialist, Tryphon van Alexandrië. Dit zal ons in staat stellen de samenhang tussen de hierboven bestudeerde domeinen beter te doorgronden. Daarnaast zal het ons eveneens confronteren met de vele problemen waarmee onderzoekers vandaag nog worstelen.

Over Tryphons leven kunnen we weinig meer met zekerheid zeggen dan dat hij actief was ten tijde van Augustus, wellicht in Alexandrië, en dat hij een ontzettend productieve geleerde was, van wie slechts erg weinig fragmenten tot ons zijn gekomen, waaronder één grammaticaal papyrusfragment dat zijn naam draagt (*Τέχνη γραμματική*). We kunnen er ook maar beter geen gif op innemen dat alle werken die aan hem worden toegeschreven, bijvoorbeeld in de Suda, daadwerkelijk door hem zijn vervaardigd. Doxografische getuigenissen vinden we vooral in scholia op Homerus, in Athenaeus en in later Byzantijns werk. Maar vooral Apollonius Dyscolus, die volgens sommigen zelfs als fysieke leerling de lessen van Tryphon had bijgewoond, laat zijn leermeester vaak aan het woord. Leggen we al deze puzzelstukjes bij elkaar, dan blijkt hij zich intensief te hebben uitgelaten over de rededelen: met zekerheid heeft hij bijvoorbeeld gewerkt op de lidwoorden en de categorie 'persoon' – zo zou hij van oordeel zijn geweest dat het persoonlijk voornaamwoord $\sigma\grave{o}$ geen nominatief, maar wel een vocatief was. Hij moet een goed overzicht van de hele grammaticale traditie hebben gehad. Daarnaast stelde hij ook belang in vraagstukken van orthografie en prosodie. Tryphons studie van de dialecten was ingebed in zijn onderzoek naar de literaire genres. De Suda maakt gewag van zes boeken *Περὶ πλεονασμοῦ τοῦ ἐν τῇ διαλέκτῳ*, en er zijn aanwijzingen dat Tryphon zich actief inliet met de studie van het Eolisch, Dorisch en het Homerische Grieks. Sommige bewaarde fragmenten getuigen ook van Tryphons lexicografische activiteit: hij legde 'onomastica' aan van eetbare planten, dieren en muziekinstrumenten (Tosi 2015: 624; Ippolito 2015; Montana 2020: 256-259).

Tryphon vertegenwoordigt volgens de meeste wetenschappers de overgang naar een meer gespecialiseerde, en mogelijk ook meer normatieve, benadering van taal. Uit het bovenstaande is al gebleken dat bij taalgerelateerde vraagstukken de aandacht van de Grieken in de eerste fasen voornamelijk uitging naar wat Elmar Siebenborn de "Außenbeziehungen der Sprache" noemt (Siebenborn 2000: 429). "De reflectie over de interne structuur ["Bin-

nenstructur”] van de taal, zoals die in het Hellenisme is ontstaan en leidde tot een nieuwe discipline,” zo vervolgt Siebenborn, “was noodzakelijk en zinvol: het leidde tot een meer systematische benadering van taal.” Maar tegelijkertijd heeft het volgens de auteur eveneens tot een verarming geleid: door de geleidelijk strengere afbakening van disciplines werd het speelveld van de grammaticus nogal eng, en werden de contacten met de belendende disciplines, in de eerste plaats de retoriek en de filosofie, steeds minder osmotisch.

Hierbij moeten we enkele kanttekeningen maken. Ten eerste bleef ook voor de gespecialiseerde grammaticus, waartoe we Tryphon wellicht al kunnen rekenen, de taalstudie instrumenteel van aard: grammaticastudie was een essentiële bouwsteen in het onderwijs. Aan de hand van het grammatica-onderwijs konden jonge mensen zich verder bekwamen in de literatuurstudie en de retoriek. Zo werd de weg geëffend voor een carrière in het openbare leven. Daarnaast mogen we niet uit het oog verliezen dat ook na het ontstaan van de *grammatica* als autonome discipline taalreflectie niet tot dit domein beperkt bleef. Wel is het zo dat historiografen van de taalkunde lange tijd voornamelijk bij deze grammaticale werken zijn blijven stilstaan. In het laatste kwart van de twintigste eeuw is er bijvoorbeeld bijzonder veel aandacht uitgegaan naar het ontstaan van de eerste echte schoolgrammatica’s, zoals de *grammatica* van Dionysius Thrax (Swiggers & Wouters 1998). De breedte van dit artikel sluit daarentegen meer aan bij een relatief recente internationale trend om de studie naar het oude metatalige denken gevoelig te verbreden. Grammaticaal werk is ingebed in een breder veld, dat we onder de noemer ‘teksten over teksten’ kunnen samenvatten. Deze wat ruimere kijk wordt weerspiegeld in de toenemende frequentie van de collocatie ‘Ancient Greek scholarship’ in de titulatuur van recent historiografisch wetenschappelijk onderzoek (zie bijvoorbeeld Dickey 2007; Montanari, Matthaios & Rengakos 2015; Montanari 2020). En daarnaast zijn er ook nog vele teksten die buiten het raamwerk van dit al verbrede speelterrein vallen, en toch belangwekkende informatie over het denken over taal bevatten (bijvoorbeeld teksten van historische, medische, filosofische aard).

Het statuut van deze ‘teksten over teksten’, dat is inmiddels genoegzaam gebleken, is erg precair (Dickey 2015b). Vanzelfsprekend moeten we het vandaag stellen met het beperkte materiaal waarin de tijd zijn tanden niet met volle gretigheid heeft ingezet. Erg belangwekkend is natuurlijk een aantal directe getuigenissen op papyrus, maar deze blijven veelal beperkt tot schoolmateriaal, gericht op de klassieke auteurs (zie bijvoorbeeld Huys & Nodar 2007). De vaak erg hermetisch geformuleerde en sterk ingekorte scholia zijn eveneens onderhevig aan de corruptie van de tekstoverlevering: de meeste

van deze scholiaverzamelingen smeken om een hedendaagse uitgave. Voor veel van onze kennis moeten we het, zoals reeds aangegeven, rooien met uitspraken van latere compilatoren. Soms zijn deze zo attent om een vroegere auteur *verbatim* te citeren. Een treffend voorbeeld is Diogenes Laërtius, die in boek 7 de Stoïcijn Diocles uit de eerste eeuw voor Christus letterlijk aan het woord laat. Helaas heerst er grote onduidelijkheid over het einde van het citaat: waar zwijgt Diocles en neemt Diogenes weer over (Law 2003: 40)?

Maar zelfs de teksten die tot ons zijn gekomen, zijn heel lang verweesd op de planken blijven liggen. Dit vertaalt zich niet alleen in verouderde en dus inmiddels wat beduimelde tekstuitgaven, maar ook in een heel beperkte zichtbaarheid. Dat dit niet helemaal vanzelfsprekend is, mag blijken uit de volgende contrastieve voorbeelden: de *editio princeps* van Hesychius verscheen in 1514 van de Venetiaanse persen van Aldus Manutius – slechts één jaar later dan de *opera omnia* van Plato! In de *Loeb Classical Library* is een heel aantal teksten van medische auteurs (zoals Galenus en Hippocrates) beschikbaar, maar geen Dionysius Thrax of Hesychius. Kortom: in vergelijking met de alomtegenwoordigheid van de antieke wetenschap en – natuurlijk – antieke literatuur valt antieke geleerde vakliteratuur (*scholarship*) vandaag nog tussen wal en schip. Recente ontwikkelingen in artificiële intelligentie en *Natural Language Processing* zullen ons in de toekomst wellicht in staat stellen om de samenhang tussen teksten over taal onderling en de connecties met andersoortige teksten beter in kaart te brengen (zie Keersmaekers 2020 voor een staalkaart van huidige mogelijkheden). Toe te juichen zijn dan ook digitale editieprojecten van Oudgriekse “teksten over teksten”,¹⁰ die het onderzoek alleen maar verder kunnen stimuleren.

Slotnoot en lectuursuggesties

Mocht Andrea Marcolongo haar bestseller *La lingua geniale* voor een Oudgrieks publiek willen vertalen, zou ze er wellicht goed aan doen het boek met een andere titel in de markt te zetten. Sowieso was het Grieks de enige taal die ertoe deed. Het adjectief *geniaal* zouden de Grieken wellicht liever reserveren voor uitmuntende taalvirtuozen – van Homerus tot de Attische redenaars – wier omgang met het Grieks nog eeuwen tot voorbeeld strekte.

¹⁰ De hierboven vermelde voorbeeldjes uit Phrynichus en Pollux zijn bijvoorbeeld ontleend aan een (anoniem) editieproject op het informaticaplatform *GitHub* (Anon. 2021), waarbij bijvoorbeeld de lemmata, *interpretamenta* en commentaren met tags worden gemarkeerd.

Griekse actoren hebben een bepalende stempel op ons denken over taal gedrukt, zoals deze bijdrage hopelijk heeft weten te verduidelijken. Deze invloed blijkt onder meer uit het voortbestaan van taalterminologie, die wortelde in het klassieke en hellenistische Griekenland. Maar grote omzichtigheid is hier vereist: de continuïteit in de naamgeving van termen als ‘grammatica’, ‘etymologie’, ‘syntaxis’ en ‘dialect’ behelst geen conceptuele continuïteit. Als hedendaagse lezer nemen we klassieke teksten niet in een vacuüm tot ons, maar wel vanuit een bepaald verwachtingspatroon. Ontmoeten we dan termen die ons bekend in de oren klinken, gaan we er vaak van uit dat deze termen een conceptuele lading dekken die overeenstemt met de hedendaagse: in zekere zin zijn zulke klassieke termen dan ook ‘slachtoffers van hun eigen succes’. Het is daarom van groot belang de historische taal- en wetenschapstheoretische context zorgvuldig te reconstrueren.

Een erg leeswaardige inleiding in de geschiedenis van het denken over taal tot 1600 biedt Vivien Law (2003). Een recent boek van Peter Matthews (2019) laat zien wat we ook vandaag van de benadering van de oude grammatici kunnen leren. Wie graag in het Nederlands over deze thematiek leest, kan terecht bij Swiggers & Wouters (1998) voor een vertaling van, en commentaar bij, de oudste westerse grammatica, toegeschreven aan Dionysius Thrax. Een ontzettend productieve geleerde die het Oudgriekse denken over taal als een integraal onderdeel van *Ancient Greek Scholarship* benadert, is Franco Montanari (die in bredere middens ook bekendheid geniet door het recente Engelstalige woordenboek Oudgrieks). Een schatkamer van informatie vindt de lezer in de tweedelige *Companion to ancient Greek scholarship* (Montanari, Matthaios & Rengakos 2015). Een bijgewerkte versie van het historische gedeelte van deze *Companion* verscheen recent als *History of Ancient Greek scholarship: from the beginnings to the end of the Byzantine age* (Montanari 2020). Op dit moment wordt nog volop getimmerd aan het *Lexicon of Greek Grammarians of Antiquity* (LGGA), waarvan de voltooiing wordt voorzien tegen 2023. Dit repertorium, dat bio-bibliografische informatie, een profiel-schets van het werk en de Griekse tekst van de bewaarde fragmenten van 570 grammatici aanreikt, is al goeddeels online voorhanden (Montanari, Montana & Pagani 2015).

Bibliografie

- Adams, J., M. Janse & S. Swain (eds). 2002. *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Text*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Allen, J. 2005. “The Stoics on the origin of language and the foundations of etymology”, in: Dorothea Frede & Brad Inwood (eds), *Language and Learning: Philosophy of Language in the Hellenistic Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 14-35.
- Anon. 2021. “s8stchro.” *GitHub*. Beschikbaar op: <https://github.com/s8stchro>.
- Beekes, R. S. P. 2010. *Etymological dictionary of Greek*. (= *Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series*, 10.). Leiden – Boston: Brill.
- Brixhe, C. 2010. “History of the alphabet: Some guidelines for avoiding oversimplification”, in: A.-F. Christidis, M. Arapopoulou & M. Chriti (eds), *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 277-287.
- Chamberlayne, J. (ed.) 1715. *Oratio dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa et propriis cujusque linguae characteribus expressa. Una cum dissertationibus nonnullis de linguarum origine variisque ipsarum permutationibus*. Amstelaedami: Guil. et David Goereus.
- Cunliffe, B.. 2018. *The ancient Celts*. [Tweede herwerkte editie]. Oxford: Oxford University Press.
- Dickey, E. 2007. *Ancient Greek Scholarship: A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*. Oxford: Oxford University Press.
- Dickey, E. 2012. *The colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dickey, E. 2015a. *The colloquia of the hermeneumata pseudodositheana*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dickey, E. 2015b. “The Sources of our Knowledge of Ancient Scholarship”, in: F. Montanari, S. Matthaios, & A. Rengakos (eds), *Brill’s companion to ancient Greek scholarship*. Leiden – Boston: Brill, 459-514.
- Ferri, R. 2019. “The Greco-Roman World”, in: J. Considine (ed.), *Cambridge World History of Lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press, 84-105.
- Frede, D. & B. Inwood. 2005. “Introduction”, in: Dorothea Frede & Brad Inwood (eds), *Language and Learning: Philosophy of Language in the Hellenistic Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-13.
- Fresina, C. 1990. “L’historiographie linguistique à l’épreuve de l’étymologie ancienne”, in: *Archives et documents de la Société d’histoire et d’épistémologie des sciences du langage* 2-3: 93-115.
- Garcea, A. 2013. “Etymology (etumología), Ancient Theories of”, in: G. K. Giannakis et al. (eds), *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. Beschikbaar op: https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics/etymology-etumologia-ancient-theories-of-COM_00000125?s.num=13.

- Grafton, A., A. Shelford & N. Siraisi. 1992. *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Hall, J. M. 2002. *Hellenicity. Between Ethnicity and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Harrison, T. 1998. “Herodotus’ Conception of Foreign Languages”, in: *Histos* 2: 1-45.
- Herbermann, C. 1991. “Antike Etymologie”, in: P. Schmitter (ed.), *Sprachtheorien der abendländischen Antike*. Tübingen: Narr, 353-376.
- Huys, M. & A. Nodar. 2007. “A catalogue of paraliterary papyri (CPP): presentation of the project”, in: J. Frösén (ed.), *Helsinki Proceedings of the 24th International congress of papyrology, Helsinki, 1st-7th of August 2004*. Helsinki: Societas scientiarum Fennica, 453-461.
- Ippolito, A. 2015. “Tryphon [1]”, in: F. Montanari, F. Montana, & L. Pagani (eds), *Lexicon of Greek Grammarians of Antiquity*. [Leiden & Boston]: Brill. Beschikbaar op: <https://brill.com/view/db/lgga>.
- Keersmaekers, A. 2020. *A Computational Approach to the Greek Papyri: Developing a Corpus to Study Variation and Change in the Post-Classical Greek Complementation System*. Leuven: Ongepubliceerde doctoraatsthesis KU Leuven. Beschikbaar op: <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/590983>.
- Keersmaekers, A. & T. Van Hal. 2016. “Aspectual choice in Greek imperatives: a corpus-based review of existing theories”, in: *Les Études classiques* 84: 19-51.
- Laes, C. 2013. “Polyglots in Roman Antiquity: writing socio-cultural history based on anecdotes”, in: *Literatūra* 55: 7-26.
- Lallot, J. 1991. “L’étymologie en Grèce ancienne d’Homère aux grammairiens alexandrins”, in: J. Chambon & G. Lüdi (eds), *Discours étymologiques. Actes du colloque international organisé à l’occasion du centenaire de la naissance de Walther von Wartburg, Bâle, Freiburg i. Br., Mulhouse, 16-18 mai 1988*. Tübingen: Niemeyer, 135-148.
- Lallot, J. 2015. “Syntax”, in: F. Montanari, S. Matthaios, & A. Rengakos (eds), *Brill’s companion to ancient Greek scholarship*. Leiden – Boston: Brill, 850-895.
- Lamers, H. 2019. “Janus Lascaris’ Florentine Oration and the ‘Reception’ of Ancient Aiolism”, in: S. Harrison & G. Abbamonte (eds), *Making and Rethinking the Renaissance: Between Greek and Latin in 15th-16th Century Europe*. Berlijn – Boston: De Gruyter, 27-50.
- Law, V. 2003. *The History of Linguistics in Europe. From Plato to 1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leiwo, M. 1996. “Language Attitude and Patriotism. Cases from Greek History”, in: *Arcotos, Acta Philologica Fennica* 30: 121-137.
- Marcolongo, A. 2016. *La lingua geniale: 9 ragioni per amare il greco*. Bari – Rome: Laterza.

- Matthaios, S. 2020. "Greek Scholarship in the Imperial Era and Late Antiquity", in: F. Montanari (ed.), *History of Ancient Greek scholarship: from the beginnings to the end of the Byzantine age*. Leiden – Boston: Brill, 260-372.
- Matthews, P. 1994. "Greek and Latin linguistics." *History of Linguistics. Vol. II: Classical and Medieval Linguistics*. Londen: Routledge, 1-133.
- Matthews, P. 2019. *What Graeco-Roman Grammar Was About*. Oxford: Oxford University Press.
- Meliadò, C. 2015. "Sim(m)ias", in: F. Montanari, F. Montana, & L. Pagani (eds), *Lexicon of Greek Grammarians of Antiquity*. [Leiden & Boston]: Brill. Beschikbaar op: <https://brill.com/view/db/lgga>.
- Montana, F. 2020. "Hellenistic Scholarship", in: F. Montanari (ed.), *History of Ancient Greek scholarship: from the beginnings to the end of the Byzantine age*. Leiden – Boston: Brill, 132-259.
- Montanari, F. (ed.) 2020. *History of Ancient Greek scholarship: from the beginnings to the end of the Byzantine age*. Leiden – Boston: Brill.
- Montanari, F., S. Matthaios & A. Rengakos (eds) 2015. *Brill's companion to ancient Greek scholarship*. Leiden – Boston: Brill.
- Montanari, F., F. Montana & L. Pagani (eds) 2015. *Lexicon of Greek Grammarians of Antiquity*. [Leiden & Boston]: Brill. Beschikbaar op: <https://brill.com/view/db/lgga>.
- Morpurgo-Davies, A. 1987. "The Greek Notion of Dialect", in: *Verbum* 10: 7-28.
- Naveh, J. 2005. *Early history of the alphabet: an introduction to West Semitic epigraphy and palaeography*. Skokie, Illinois: Varda Books. [Eerste editie: 1987]
- Novokhatko, A. 2020. "The Origins and Growth of Scholarship in Pre-Hellenistic Greece", in: F. Montanari (ed.), *History of Ancient Greek scholarship: from the beginnings to the end of the Byzantine age*. Leiden – Boston: Brill, 9-131.
- Pantelia, M. 2013. "Lexicography, History of," in: G. K. Giannakis et al. (eds), *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. [Leiden – Boston]: Brill. Beschikbaar op: https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics/lexicography-history-of-COM_00000216.
- Peraki-Kyriakidou, H. 2002. "Aspects of Ancient Etymologizing", in: *The Classical Quarterly* 52: 478-493.
- Reutter, G. 2011. *Kosmos der Sprachen: Wilhelm von Humboldts linguistisches Projekt*. Paderborn: F. Schöningh.
- Robinson, A. 2009. *Writing and script*. New York: University Press.
- Rochette, B. 1995. "Grecs et Latins face aux langues étrangères. Contribution à l'étude de la diversité linguistique dans l'antiquité classique", in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 73: 5-16.
- Roskam, G. 2020. "Plutarch on the Alpha", in: *Les Études classiques* 88: 285-300.
- Scappaticcio, M. C. 2015. "*Artes Grammaticae*" in *frammenti i testi grammaticali latini e bilingui greco-latini su papiro. Edizione commentata*. Berlijn: De Gruyter.

- Schironi, F. 2018. *The best of the grammarians: Aristarchus of Samothrace on the Iliad*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Schmidhauser, A. U. 2010. "The Birth of Grammar in Greece", in E. J. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*. Oxford: John Wiley, 499-511.
- Siebenborn, E. 2000. "Die Beziehungen der griechischen Sprachforschung zu anderen Disziplinen", in: Sylvain Auroux et al. (eds.), *History of the Language Sciences. An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present*. Berlin – New York: De Gruyter, 424-429.
- Sluiter, I. 2015. "Ancient Etymology: A Tool for Thinking", in: F. Montanari, S. Matthaios, & A. Rengakos (eds), *Brill's companion to ancient Greek scholarship*. Leiden – Boston: Brill, 896-922.
- Swiggers, P. 1996. "L''étymologie. Les transformations de l'étude historique du vocabulaire aux Temps Modernes", in: P. Schmitter (ed.), *Geschichte der Sprachtheorie. 5. Sprachtheorien der Neuzeit II: von der Grammaire de Port-Royal (1660) zur Konstitution moderner linguistischer Disziplinen*. Tübingen: Narr, 352-358.
- Swiggers, P. & A. Wouters. 1998. *De Tékhne grammatikē van Dionysius Thrax: de oudste spraakkunst in het Westen*. Leuven: Peeters.
- Swiggers, P. & A. Wouters. 2011. "Grammatical doxography in Antiquity. The (hi)stories of the parts-of-speech system", in: G. Hassler (ed.), *History of linguistics 2008*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 69-91.
- Swiggers, P. & A. Wouters. 2015. "Description of the Constituent Elements of the (Greek) Language", in: F. Montanari, S. Matthaios, & A. Rengakos (eds), *Brill's companion to ancient Greek scholarship*. Leiden – Boston: Brill, 759-797.
- Tosi, R. 2015. "Typology of Lexicographical Works", in: F. Montanari, S. Matthaios, & A. Rengakos (eds), *Brill's companion to ancient Greek scholarship*, Leiden & Boston: Brill, 622-636.
- Ulshöfer, A. M. 2007. "Übersetzung im mesopotamischen Raum", in: H. Kittel et al. (eds), *Übersetzung. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*. Berlin & New York: De Gruyter, 1171-1177.
- Valente, S. 2019. "Byzantine Greek", in: John Considine (ed.), *Cambridge World History of Lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press, 247-266.
- Van Hal, T. 2009. "'Spreken als de vleermuizen'. Over de Griekse en Romeinse belangstelling voor andere talen – of het gebrek daaraan", in: *Kleio* 38: 146-162.
- Van Rooy, R. 2013. "'Πόθεν οὖν ἡ τοσαύτη διαφορῶνία;' Greek patristic authors discussing linguistic origin, diversity, change and kinship", in: *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 23: 21-54.
- Van Rooy, R. 2021. *Language or Dialect? The History of a Conceptual Pair*. Oxford: Oxford University Press.
- Versteegh, K. 2013. "A perfect mess: The distinction of tense and aspect in grammatical traditions", in: S. E. Conti & M. Farina (eds), *Comparing ancient grammars. The Greek, Syriac and Arabic traditions*. Pisa: Edizioni della Normale, 27-64.

- Werner, J. 1983. “Nichtgriechische Sprachen im Bewusstsein der antiken Griechen”, in: P. Händel & W. Meid (eds), *Festschrift für Robert Muth*. Innsbruck: Universität für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 583-595.
- Werner, J. 1992. “Zur Fremdsprachenproblematik in der griechisch-römischen Antike”, in: Carl Werner Müller, Kurt Sier, & J. Werner (eds), *Zum Umgang mit fremden Sprachen in der griechisch-römischen Antike*. Stuttgart: Franz Steiner, 1-20.
- West, W. C. 2015. “Learning the Alphabet: Abecedaria and the Early Schools in Greece”, in: *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 55: 52-71.
- Wiotte-Franz, C. 2001. *Hermeneus und Interpres: zum Dolmetscherwesen in der Antike*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- Wouters, A. & P. Swiggers. 2013. “Word Classes (mérē tou lógou), Ancient Theories of”, in: Georgios K. Giannakis et al. (eds), *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. [Leiden – Boston]: Brill. Beschikbaar op: http://dx.doi.org/10.1163/2214-448X_eagll_COM_00000400.